
**ПЕДАГОГІЧНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНІЙ ТЛУМАЧНІЙ
ЛЕКСИКОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Томіленко Л. М., Оліфіренко Л. В., Брітікова К. В.
DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-456-6-15>

ВСТУП

У широкому розумінні слова під терміном «педагогічна лексика» здебільшого мають на увазі «сукупність лексичних засобів, які комунікативно обслуговують сферу освіти»¹. Саме це означення візьмемо за робоче, описуючи і власний матеріал.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена швидким темпом змін в освітньо-науковій сфері та її впливом на всі аспекти суспільного життя – особистісний розвиток, науково-технічний прогрес, соціальну інтеграцію, культурний поступ тощо. Педагогічна лексика є ключовим елементом для забезпечення ефективної комунікації між учасниками навчально-виховного процесу, формування професійної термінології, підтримки наукових досліджень, розвитку освітньої галузі і т. ін. Суттєво вплинула на лексику цієї царини і зміна політичного вектора нашої держави в бік європейських країн, що спричинило й різноманітні зрушення в освітньо-виховній системі. «Україна, проголосивши курс на євроінтеграцію, – зазначає В. Петрушов, – стоїть перед необхідністю реформ в усіх галузях життя суспільства і, звісно ж, у галузі освіти»².

В останні десятиліття в Україні з'явилася не лише значна кількість розвідок, присвячених вивченню лексики педагогічної сфери (та освітньої як її складника), а й укладено чимало лексикографічних (термінографічних) довідників, які систематизують і пояснюють основні її одиниці (термінологію, професіоналізми, жаргонізми тощо).

¹ Гарпко В. Структурно-семантичні особливості англомовних педагогічних термінів. LAP LAMBERT Academic, 2018. С. 7.

² Петрушов В. В. Про необхідність реформування навчального процесу в Українському державному університеті залізничного транспорту. *Освітня реформа як засіб інтеграції системи вищої освіти України до європейського освітнього простору: науково-методичний аспект*: тези науково-методичної конференції кафедр університету (7–8 грудня 2016 року). Харків, 2016. С. 3. Режим доступу: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/tezu-2016.pdf> (дата звернення: 17.05.2024).

Через активне вживання та використання педагогічної лексики далеко за межами професійного спілкування виникає потреба вводити її і до великих загальномовних словників, зокрема тлумачних, де вона, разом із лексикою інших галузей знань, стає вагомим складником їхніх реєстрів. Усе перераховане вказує на важливість і актуальність пропонованого дослідження. Найбільшими й найавторитетнішими тлумачними словниками кінця минулого та початку нинішнього століття є академічні лексикографічні праці – Словник української мови в 11-ти томах (далі – СУМ-11) і Словник української мови у 20-ти томах (далі – СУМ-20). Саме на їхньому матеріалі виконано наше дослідження.

1. Лексика педагогічної сфери як об'єкт наукових розвідок і лексикографічних праць

Педагогічна (освітня) лексика привертала і привертає увагу багатьох українських дослідників (праці Т. Бевз, О. Зелінської, О. Сухомлинської, Т. Кочубей, Л. Вергун, Л. Кнодель, Ю. Гончарук та багатьох ін.). Науковці не лише різнобічно вивчають її на діахронному, синхронному рівнях, порівнюють з іншими мовами, а й укладають різні за обсягом і призначенням словники.

З-поміж наукових розвідок варто згадати насамперед дисертаційні праці Т. Бевз та О. Зелінської.

Дослідження Т. Бевз «Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики» є комплексним вивченням «педагогічної терміносистеми української мови на її семантичному, лексичному, морфемно-словотвірному, структурному та стилістичному рівнях»³. У праці вчена робить спроби розмежувати поняття «педагогічна термінологія» та «педагогічна лексика», описує основні зміни, що відбулися в системі педагогічної терміносистеми, зокрема появу нових слів та значень, досліджує будову педагогічних термінів тощо.

Дисертація О. Зелінської присвячена вивченню педагогічної лексики української мови XVI–XVIII ст., дослідженню шляхів її формування, особливостей функціонування в пам'ятках зазначеного періоду, що дає змогу зрозуміти витoki й еволюцію сучасної термінології. Лексика педагогічної царини вже в ті часи становила систему, що, за словами дослідниці, «інтенсивно формувалася за загальними тенденціями розвитку та закономірностями функціонування тогочасної української мови»⁴. О. Зелінська виокремила основні тематичні групи педагогічної

³ Бевз Т. О. Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. С. 1.

⁴ Зелінська О. Ю. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. С. 14.

лексики XVI–XVIII ст., багато одиниць яких увійшло до складу сучасної української мови та є добре відомими й використовуваними нині словами. Це, скажімо, такі іменники, як *академія, школа, училище, семінарія, учитель, педагог, професор* та дієслова *учити, учитися, викладати, виховувати* тощо.

Крім дисертаційних праць, збагатилося українське мовознавство іншими публікаціями, зокрема й монографіями, серед яких стають помітними студії, присвячені перекладознавчим проблемам: монографія Л. Кнодель («Освітня лексика в англійській та українській мовах», 2019 р.); статті Л. Вергун («Загальні аспекти відповідності освітньої лексики англійської та української мов», 2007 р.), Н. Комісаренко («Лексико-семантичне поле «освіта» в англійській та українській мовах та проблема перекладної взамовідповідності освітньої лексики», 2010 р.) І. Дулепи («Німецько-українські міжмовні омоніми у фаховій субмові педагогіки», 2011 р.) тощо.

Плідною є і термінографічна праця українських педагогів, про що свідчить різноманіття тлумачних, навчальних, енциклопедичних та інших словників.

Щодо спеціальних лексикографічних джерел енциклопедичного та тлумачного типу, то тут одними з найкращих і найавторитетніших довідників називають «Український педагогічний словник» (1997 р.) і доопрацьований «Український енциклопедичний педагогічний словник» (2011 р.). С. Гончаренка. Основний обсяг «Українського педагогічного словника» (1997 р.), як зазначає сам автор, становлять педагогічні терміни, хоча містить він і фахову лексику суміжних наук (психології, філософії, інформатики тощо). Проте і в таких словникових статтях переважно розкривається лише педагогічний зміст⁵.

У 2001 р. вийшов «Педагогічний словник» за загальною редакцією М. Д. Ярмаченка, який, за словами О. Сухомлинської, значно ширший від словника С. Гончаренка та «включає українську і зарубіжну (історико-педагогічну) персоналістику, а також, крім загальнопедагогічних термінів, досить широко представляє дефектологічну термінолексику»⁶.

Варто додати, що чимало укладено також різних за обсягом навчальних словників, словників-довідників: «Словник-довідник з професійної педагогіки» (2006 р.) за ред. А. В. Семенової; «Словник базових понять з курсу «Педагогіка» (2014 р.) О. Антонової;

⁵ Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С. 4.

⁶ Сухомлинська О. Понятійно-термінологічна система педагогічної науки як предмет наукових досліджень. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. № 1(8). С. 15.

«Словник-довідник лексики сфери освіти: національно-європейська ідентичність» (2018 р.) І. Серебрянської тощо.

Останніми роками з'являється значна кількість довідкових видань, переважно невеликих за обсягом, присвячених опису нової лексики та термінології освітньої сфери: «Словник термінів і понять сучасної освіти» (2020 р.) Л. Михайлової, О. Пагани та О. Проніної; «Словник новітніх освітянських термінів і понять» (2021 р.) І. Козинець, Ю. Шабанової; «Глосарій новітньої педагогічної термінології» (2021 р.), упоряд. І. О. Помазан, Т. М. Берест, О. В. Ільїна, Г. В. Купрікова; «Термінологічний словник. Теоретико-методичні засади трансформації професійного розвитку педагогічних і науково-педагогічних працівників в умовах відкритого університету післядипломної освіти» (2022 р.) М. Кириченка, Т. Сорочан та ін.; «Тлумачний словник освітянських термінів» (2022 р.) Т. Трісунової і под.

Попри значну кількість одномовних довідників, «в Україні бракує комплексних тлумачних двомовних словників освітньо-педагогічної тематики. Упорядкування лексикографічних статей українських перекладних відповідників англійської освітньої лексики є на часі. «Англо-український словник освітньої лексики» (2002 р. – Л. Т., Л. О., К. Б.), укладений Л. І. Вергун, став першою спробою уніфікації англо-українських перекладних відповідників цієї галузі»⁷. Згадана лексикографічна праця містить близько 4000 англійських слів і словосполучень, що забезпечують спілкування у сфері освіти⁸.

Прикладом тримовної праці тлумачно-перекладного типу може бути «Педагогічний словник-лексикон (українсько-англо-польський)» (2013 р.) А. Василюк і М. Танася. Його упорядники, як і попередні дослідники, зауважують, що багатомовні словники із цієї галузі «можна перерахувати на пальцях»⁹, тому вони й створили свій педагогічний лексикон. Крім власне педагогічної лексики, «до словника включено термінологію зі сфер методології, філософії, соціології, психології та інформаційної технології»¹⁰.

Відомо, що спеціальні одиниці є складником не лише фахових довідників, досить велику кількість такої лексики, зокрема й педагогічної сфери, містять у реєстрах різноманітні загальномовні словники – тлумачні, перекладні, орфографічні тощо. Особливо

⁷ Калиновська І. М., Коляда Е. К. Переклад лексики реформування вищої освіти: етнолінгвістичні аспекти. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Том 2. Вип. 24. С. 118.

⁸ Див.: Вергун Л. Англо-український словник освітньої лексики. Тернопіль: Підручники і посібники. 2002. 184 с.

⁹ Василюк А., Танася М. Педагогічний словник-лексикон (українсько-англо-польський). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. С. 4.

¹⁰ Там само. С. 4.

цінними для дослідження різних груп лексики, простеження змін, що відбуваються в мові та в різних галузях знань, зокрема і в педагогічній, є великі тлумачні лексикографічні праці. Прикладом таких джерел, як ми вже зазначали у вступі, можуть бути Словники української мови в 11-ти та 20-ти томах.

2. Віртуальна лексикографічна лабораторія (ВЛЛ) як сучасний дослідницький інструментарій

Нагадаємо, що для створення Словника української мови в 20-ти томах в Українському мовно-інформаційному фонді НАНУ було розроблено нову – комп'ютерну – технологію укладання тлумачних словників. Так з'явилася фундаментальна академічна лексикографічна система «Словник української мови» як комп'ютерний інструментальний комплекс, що містить у своєму складі лексикографічну базу даних (ЛБД) тлумачного словника. Інструментальний комплекс «СУМ» створено на основі Словника української мови в 11-ти томах, реєстр якого розширено за рахунок нових лексем та значень¹¹. Більшість словникових статей із СУМ-11 було також суттєво доопрацьовано та перероблено.

Створена база даних постійно вдосконалювалася, з'явився віддалений доступ до неї та додано багато нових функцій. Тепер цей інструментальний комплекс став повноцінною віртуальною лексикографічною системою. «Завдяки унікальному набору інструментів віртуальна лексикографічна система (ВЛС) «СУМ-20» має багатоцільове призначення: від отримання найрізноманітніших статистичних даних, дослідження різновидів статей, способів і засобів сучасного лексикографування до визначення принципів і законів семантизації, відслідковування системних зв'язків у мові в цілому. Віртуальна лексикографічна лабораторія (ВЛЛ), основне призначення якої – бути робочим місцем сучасного лексикографа, також має розвинений інструментарій, правильне використання якого може стати в нагоді не лише в укладанні відповідного тлумачного словника, а й у безпосередньому дослідженні мовних феноменів»¹². Тому для цієї розвідки ми використали саме ВЛЛ.

За допомогою інструментального комплексу «СУМ» та віртуальної лексикографічної лабораторії виконано чимало важливих

¹¹ Докладніше див.: Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. С. 38–41.

¹² Сивокозова В. В. Про функціональні можливості дослідницького інструментарію віртуальної лексикографічної системи «СУМ-20». *Мовознавство*. 2017. № 5. С. 56.

лінгвістичних досліджень. Є серед них і дисертаційні праці та монографії, напр.: Стратулат Н. «Дериваційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови (на матеріалі тлумачного словника української мови в 20-ти томах)» (кандидатська дисертація, 2009 р.); Томіленко Л. «Галузева термінологія в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови (лексико-семантичний та словотвірний аспекти)» (кандидатська дисертація, 2010 р.) та «Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови (монографія, 2015 р.); Олександрук І. «Моделювання семантики одиниць лексичного рівня в лексикографічній системі тлумачного типу (на матеріалі Словника української мови у 20 томах)» (кандидатська дисертація, 2023 р.) та ін.

Нагадаємо, що цьогоріч минає вже чотирнадцять років із дня виходу у світ першого тому академічного 20-томного тлумачного Словника української мови. Дотепер надруковано 14 томів цієї лексикографічної праці. Електронна версія всіх виданих томів під назвою «Словник української мови online» міститься також у вільному доступі за адресою: <https://sum20ua.com>.

Цікавим об'єктом дослідження є педагогічна лексика, зафіксована у тлумачних словниках української мови, зокрема в СУМ-11 та СУМ-20. Аналізу й опису її в сучасних загальномовних лексикографічних працях ще не було присвячено окремих розвідок. Однак за 40–50-річний проміжок часу педагогічна (освітня) галузь зазнала чимало суттєвих змін. Це пов'язано як із загальною суспільно-політичною, історичною ситуацією в нашій країні, так і з різними реформами в освітній сфері.

Складнощі відбору одиниць педагогічної царини полягали в тому, що вони майже не марковані, незважаючи на те, що в СУМ-11 і СУМ-20 їх міститься досить багато. Імовірно, це пов'язано з тим, що більшість таких слів є дуже поширеними й використовуваними поза межами вузького професійного кола спілкування¹³. Виняток становлять лише суто педагогічні терміни. Єдиною ремаркою, поданою у списку скорочень СУМ-11, є позначка «шк.» (слово шкільного вжитку). Однак, як показала наша вибірка, виконана за допомогою ВЛЛ (база 11-томного словника), у СУМ-11 немає слів із цією ремаркою. Натомість ми знайшли кілька стилістично

¹³ Підтверджує наші слова і Ю. Цимбал, яка зазначає, що «специфіка педагогічної термінології полягає в тому, що нею користуються не тільки вузькі групи педагогів-професіоналів, а й широкі кола носіїв загальнонародної мови» (Цимбал Ю. О. Педагогічна лексика і педагогічна термінологія в англомовному дискурсі: проблема розмежування. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути*: тези доп. II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (17–18 серпня 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 515).

нейтральних і розмовних слів (чи лексико-семантичних варіантів) із позначкою «шкільн.» (*вимочка (розм.) – промокальний папір, первак, пописувати (розм.), четвертокласник*). У СУМ-20, навпаки, виявлено чотири статті з ремаркою «шк.». Нею позначено три добре відомих загальнонавчаних слова та термінологічне словосполучення (див. рис. 2.1). Однак варто зауважити, що словникові статті на літеру «Ч» перебувають ще в процесі редагування. Цілком імовірно, що ремарки біля двох останніх лексем будуть зняті, оскільки подібні слова (*дружокласник, -ця, першокласник, -ця*) у СУМ-20 немарковані.

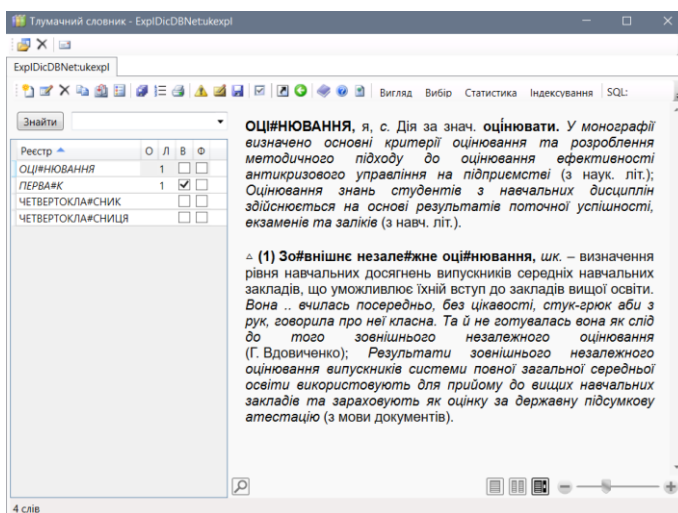

Рис. 2.1. Відбір слів із ремаркою «шк.» (слово (вислів) шкільного вжитку)

За допомогою ВЛЛ у базі СУМ-20 виявлено ще сім статей із позначкою «пед.», хоча у списку ремарок вона відсутня (*елективний, елективність, концентр, концентризм, концентричний, курс, підхід*). П'ять із них стосується тільки окремих значень полісемічних слів (див. рис. 2.2). Частина згаданих одиниць була зафіксована й у СУМ-11, але без будь-яких ремарок.

Віртуальна лексикографічна система із широкими пошуковими можливостями дала змогу відібрати переважну частину педагогічної лексики також без допомоги ремарок. Для цього ми використали пошукові слова або частини таких слів. Було виконано два типи пошуку: за ключовими словами (частинами слів) у реєстрі та у тлумаченнях до реєстрових одиниць. Для відбирання лексики ми скористалися, наприклад, такими пошуковими параметрами: «пед-», «педаг-»,

«навч-», «освіта», «освітн-», «вихов-», «метод», «фахівець» і т. ін. Зрозуміло, що після такого відбору в реєстр потрапляла лексика не лише педагогічної царини. Тому всі відсортовані системою слова ми додатково перевіряли та вилучали зайві. Приклад відбирання слів із реєстру можна побачити на рис. 2.3.

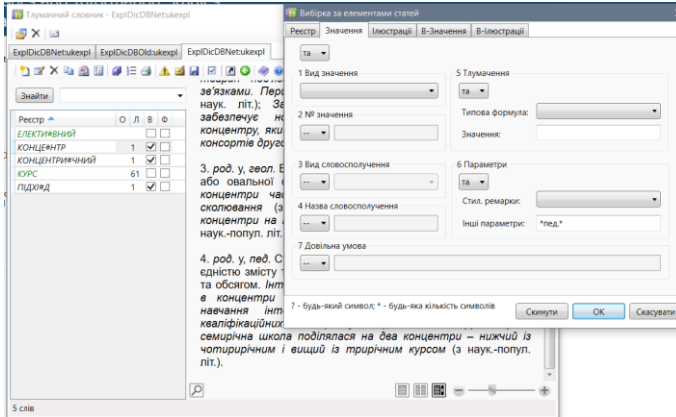

Рис. 2.2. Пошук лексики за допомогою ремарки «пед.» у тлумаченнях слів

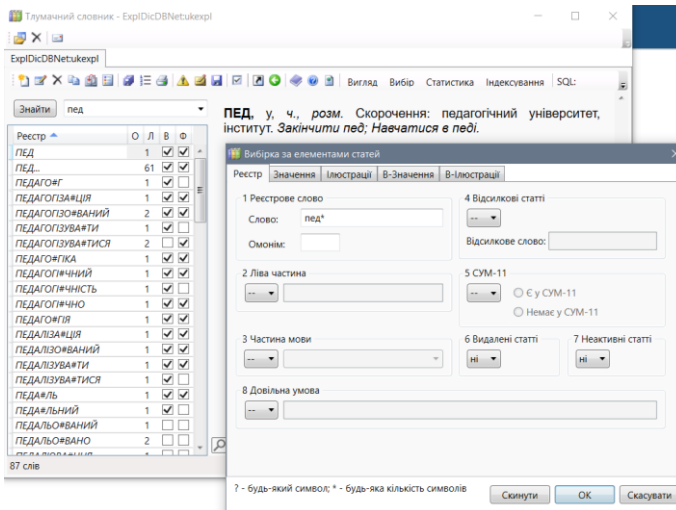

Рис. 2.3. Приклад відбору лексики із початковим «пед-»

На рис. 2.4 продемонстровано приклад відбирання лексики за ключовими словами (частинами) у тлумаченнях.

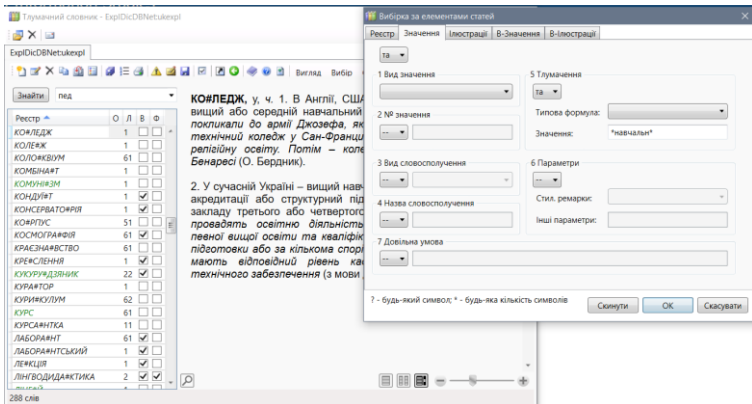

Рис. 2.4. Приклад відбору лексики за допомогою частини «навчальн-», що міститься у тлумаченнях слів

3. Тематичні групи та характерні особливості педагогічної лексики у Словнику української мови в 11-ти томах

Проведений аналіз засвідчує, що педагогічна лексика посідає помітне місце в реєстрі Словника української мови в 11-ти томах. Згідно з нашими підрахунками, СУМ-11 містить близько пів тисячі одиниць, що належать до педагогічної сфери.

Основу лексики цієї галузі (як і більшості інших галузей знань) у СУМ-11 становлять іменники, проте нараховується досить багато прикметників, дієслів, трапляються також термінологічні (сталі) сполучення слів. Більшість уведених до реєстру 11-томника лексем є відомими та використовуваними дотепер (*абітурієнт, атестат, вихователь, дисципліна, екзамен, іспит, екстернат, навчати, програма, студіювати, університет, учитель, школа* тощо). Хоча чимало з них зазнало переосмислення семантики, деякі одиниці відійшли в пасив, а інші – навпаки – актуалізувалися.

Характерною особливістю іменникової лексики є те, що в її складі зафіксована значна кількість різноманітних абревіатур, багато з яких є новотворами радянських часів. Частина цих назв нині є застарілими поняттями, а деякі збереглися та вживаються дотепер: *вуз, дитсадок, дит'ясла, завпед, завуч, медінститут, міськвно, наросвіта, педвуз, педінститут, педтехнікум, педучилище, педфак, райвно, трудишкола, учком* та ін.

Переважна кількість зафіксованих прикметників – це широкоживані й тепер відіменникові одиниці: *викладацький, екзаменаційний, іспитовий, лекційний, ліцейський, педагогічний, семінарський, університетський, учительський, учнівський, шкільний* та багато ін. Невелику частину становлять складні прикметники, що стосуються здебільшого шкільної освіти, навчання у школі: *багатопредметний, загальноосвітній, двокласний, чотирикласний, шестикласний, семикласний* і т. ін.

Досить цікавим, на нашу думку, є використання лексем *навчальний / учбовий* у словникових статтях СУМ-11. Прикметник *учбовий* у словнику подано у відсилковій статті (те саме, що *навчальний*), а у статті «вищий» зафіксовано словосполучення *вищий навчальний (учбовий) заклад*. Проте є й інші сполучення слів, які не містять слова «учбовий», напр.: *закритий навчальний заклад*. Цікаво, що й у статті «навчальний» та сама назва (*вищий навчальний заклад*) уже не містить варіанта «учбовий». Натомість, розробляючи тлумачення деяких слів (*екстерн, екстернат, ліцей, програма, промоція, стипендія, студентство* та ін.), лексикографи послуговувалися саме скалькованим прикметником. Щоправда, слово «навчальний» використано все-таки в більшості словникових статей (*абітурієнт, випускник, дисципліна, інститут, консерваторія, прогімназія, семінарія* та багато ін.). Навіть деякі абрєвіатури, що містять якраз скорочення слова «учбовий», витлумачені через прикметник «навчальний», напр.: *вуз* – скорочена назва вищого навчального закладу, *комвуз, іст.* – скорочення: комуністичний вищий навчальний заклад, але *педвуз* – скорочення: педагогічний вищий учбовий заклад.

На відміну від багатьох інших галузей знань, педагогічна містить у своєму складі чимало дієслів. У СУМ-11 зафіксовано, наприклад, такі переважно загальноживані одиниці, що стосуються навчання та виховання: *вивчати / вивчити, вивчати / вивчитися, викладати, вимуштрувати, вимуштруватися, витренувати, виховувати / виховати, вишколювати / вишколити, довчати / довчити, навчати / навчити, перекваліфікувати / перекваліфікувати, учительювати* та ін.

Загалом усю педагогічну лексику, наявну в реєстрі СУМ-11, можна об'єднати в такі основні тематичні групи:

– **назви на позначення навчальних та виховних закладів:** *академія, гімназія, десятирічка, інститут, інтернат, коледж, ліцей, семінарія, університет, училище, школа, ясла* тощо;

– **найменування учасників навчально-виховного процесу (і тих, хто навчає, і тих, які навчаються):** *ад'юнкт, викладач, вступник, декан, вихованець, вихователь, дипломант, методист (-ка), педагог, проректор, ректор, студент, учень, учитель (-ка)* та ін.;

– **назви на позначення форм організації навчального процесу:** *екзамен, іспит, залік, лекція, практикум, семінар, урок* тощо;

– **назви на позначення навчальних предметів, дисциплін:** *арабістика, бібліотекознавство, виноградарство, законодавство, геральдика, креслення, природознавство, психіатрія, психологія, сольфеджіо, хімія* і под.;

– **назви на позначення навчальних приміщень:** *аудиторія (авдиторія), кабінет, кафедра, клас, майстерня*;

– **найменування засобів навчання, приладів, предметів, які використовують у навчально-виховному процесі:** *азбука, атлас, буквар, дошка, наочне приладдя, парта, підручник, посібник, практикум, самовчитель, таблиця* і т. ін.;

– **назви на позначення освітньо-кваліфікаційних рівнів, ступенів:** *бакалавр* (СУМ-11 – в інших країнах та застаріле слово), *доктор, кандидат, магістр* (СУМ-11 – в інших країнах та застаріла назва);

– **найменування документів про освіту, успіхи в навчанні та інших відзнак:** *атестат, диплом, медаль, табель*;

Окрім перерахованих тематичних груп, можна виокремити ще одну кількісно невелику групу, яка поєднує термінологію, що стосується педагогіки як науки:

– **назви вчень, наукових галузей, розділів педагогіки і т. ін.:** *дефектологія, дидактика, методика, педагогіка, сурдопедагогіка, тифлопедагогіка*.

Щодо **методів і прийомів навчання**, то в СУМ-11 ми знайшли незначну кількість педагогічних термінів – *гіннопедія, евристика*. Щоправда, містяться в реєстрі й такі добре відомі слова, як *бесіда, вправа, демонстрація, розповідь* і т. ін., що вживаються також на позначення методів навчання, однак у подібних словникових статтях педагогічного значення переважно не фіксують. Крім цього, виявлено термін-аббревіатуру, що нині є історизмом, на позначення форм і методів, якими користувалася Комуністична партія Радянського Союзу для виховання марксистсько-ленінської свідомості – *партвиховання*.

Отже, як бачимо, СУМ-11 містить не тільки чимало лексики педагогічної царини, а й чимало різноманітних тематичних груп. Більшість із розглянутих одиниць є добре відомими широкому загалу та вживаними дотепер. Нижче розглянемо процес поповнення педагогічної галузі новими лексемами та переосмислення деяких понять на матеріалі СУМ-20.

4. Педагогічна лексика у Словнику української мови у 20-ти томах: відбиття лексико-семантичних змін та нормувальних процесів

Порівняно із СУМ-11 кількість педагогічної лексики в СУМ-20 зросла приблизно на сорок відсотків.

У новій лексикографічній праці з'явилося досить багато питомої лексики, серед якої трапляється й розмовна, та іншомовних термінів – простих і складних одиниць. Основу традиційно становлять іменники (*вільнослухач, дев'ятирічка, інтернет-освіта, майстер-клас, одинадцятикласник, -ця, одинадцятка і дванадцятка* (оцінки), *кампус, педоцентризм, курикулум, силабус, стейкхолдер*), проте немало додано і прикметників, здебільшого відсубстантивних або складних назв (*антипедагогічний, бакалаврський, вишівський, внутрішньокафедральний, дактилологічний, екстернатний, загальношкільний, малокомплектний, педвишівський* та ін.). З'явилися нові аббревіатури, хоча й у значно меншій кількості, ніж у СУМ-11, напр.: *ВНЗ, ЗНО, Міносвіти, МОН, профосвіта, профтехосвіта*. Суттєво зросла кількість словосполучень, зокрема й термінологічних: *академічна заборгованість; Болонський процес, освітній процес; високий бал, низький бал, прохідний бал; молодший спеціаліст; виробниче навчання, програмоване навчання, предметна система навчання* тощо.

Помітну групу утворюють складні прикметники, що стосуються навчання кого-небудь, із препозитивною (рідко постпозитивною) частиною *навчальн-: навчально-виробничий (виробничо-навчальний), навчально-виховний, навчально-дидактичний, навчально-консультаційний, навчально-лабораторний, навчально-методичний, навчально-педагогічний, навчально-спортивний, навчально-тренувальний*.

Крім нових слів, у СУМ-20 з'явилися ще й неосеманти, що стосуються освітньої сфери (*лаборантська* – приміщення для зберігання приладів, реактивів і т. ін. у науковій чи навчальній установі; *модуль* – розділ навчальної програми тощо).

Щодо тематичних груп, то найбільше розширили свій склад такі: назви на позначення навчальних предметів, дисциплін (переважно за рахунок уведення додаткових відтінків до наявних уже тлумачень назв наук, яких не врахували укладачі СУМ-11¹⁴): *анатомія, математика, зоологія, помологія* та ін.; найменування учасників навчально-виховного процесу (*бюджетник* (розм.) – студент, навчання якого оплачує держава; *вільнослухач* – той, кому дозволено відвідувати заняття й складати іспити без зарахування до вищого навчального закладу; *ліценціат* – 1) у середньовічних університетах – викладач, який дістав право читати лекції до захисту докторської дисертації; 2) перший науковий ступінь у деяких країнах Західної Європи та

¹⁴ Варто зауважити, що не скрізь такі відтінки подано й у СУМ-20.

Латинської Америки, який присвоюють на третьому-четвертому році навчання у вищому навчальному закладі з правом заміщати посаду викладача середнього навчального закладу; *тьютор* – наставник, вихователь, куратор студентської групи).

Також з'явилася лексика, що позначає нові засоби навчання (*відеопосібник* – навчальний відеофільм; *відеонавчання* – навчання за допомогою відеозапису лекцій, уроків і т. ін.; *відеопрोगрама* – відеозаписи пізнавального або навчального характеру; *післябуквар* – навчальний посібник для читання й письма після вивчення букваря); деякі навчальні та виховні заклади (*автошкола, ад'юнктур*).

Побільшало й термінів (здебільшого запозичених) – найменувань учень, наукових галузей, розділів педагогіки (*автодидактика, андрогогіка, лінгводидактика, олігофренопедагогіка, школознавство*). Крім того, з'явилися одиниці на позначення відповідних фахівців (*дидактик, лінгводидакт, тифлопедагог*).

Педагогічна сфера – одна із тих царин, де особливо помітними є явища актуалізації та пасивізації лексики. Яскраво демонструють названі процеси тлумачні словники різних періодів.

Нові реалії, у яких опинилася наша країна після проголошення незалежності, не могли не вплинути на мову та її лексико-семантичну структуру зокрема. Частина лексики відійшла в пасив, позбавившись заодно й радянської спадщини, інша повернулася до активного вживання. Як показує проаналізований матеріал, деякі лексеми педагогічної сфери також перейшли до розряду застарілої лексики (архаїзмів або історизмів). Серед них нараховується чимало абрєвіатур (*всеобуч* (загальне обов'язкове початкове навчання), *втуз, вуз, вузівський, завпед, облвно, педвуз, політехнікум, політосвітробота* і т. ін.).

Окрім доданих ремарок «заст.» та «іст.» до наявних і в СУМ-11 слів, із реєстру СУМ-20 було вилучено частину нелітературних (позанормативних) форм чи вузьких радянських назв, окремі з яких стали історизмами ще у ХХ ст.: *ВНО* (відділ народної освіти), *завод-втуз* (вищий технічний учбовий заклад при великому заводі), *комвуз* (комуністичний вищий навчальний заклад), *навчаючий, парт-виховання, партосвіта, позаучбовий* тощо.

Яскравіше в СУМ-20 виражений процес актуалізації педагогічної лексики. Повернення до активного вжитку слів відбувається нерідко зі зміною семантики (хоча не завжди), зокрема і з розвитком нових значень, серед яких трапляються стилістично обмежені (*жарг., розм.* і т. ін.). Таких перетворень зазнала найбільше лексика освітньої сфери, напр.: *бакалавр* – той, хто здобув чотири- або п'ятирічну вищу освіту, склавши іспити чи захистивши бакалаврську роботу; *бурса (жарг.)* –

будь-який навчальний заклад (школа, коледж, університет і т. ін.)¹⁵; *вакації* – канікули (у СУМ-11 – застаріле слово); *гімназія* – середній загальноосвітній навчальний заклад із поглибленим вивченням ряду предметів, перев. гуманітарних¹⁶; *коледж* – у сучасній Україні – вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації; *лікнеп (розм.)* – здобування елементарних знань з будь-якої галузі; *лицей* – в Україні – загальноосвітній навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою; *магістр* – другий (після бакалавра) науковий ступінь, що його присуджують після додаткового курсу навчання та іспиту; *ректор* – особа, яка очолює духовний навчальний заклад (у СУМ-11 слово в цьому значенні було марковане як історизм) тощо.

Деякі статті зазнали суттєвих перетворень не лише внаслідок розвитку (трансформації) значень, а й через зміну розташування тлумачень відповідного слова.

Порівняймо:

Таблиця 4.1

СУМ-11	СУМ-20
<p>МАГІСТРАТУ́РА, и, ж.</p> <p>1. У деяких країнах Західної Європи та в дореволюційній Росії – судове відомство; члени цього відомства. <i>іст.</i> Збірн. до магістрат 2.</p>	<p>МАГІСТРАТУ́РА, и, ж. 1. Система підготовки магістрів (у 1 знач.) при вищих навчальних закладах. // Структурний підрозділ навчального закладу, що забезпечує таку підготовку.</p> <p>2. У деяких країнах Західної Європи та в дореволюційній Росії – судове відомство; члени цього відомства.</p> <p>3. <i>іст.</i> Збірн. до магістрат 2.</p> <p>4. <i>збірн.</i> У деяких країнах – сукупність усіх державних чиновників.</p>

¹⁵ Хоча, за нашими спостереженнями, слово *бурса* частіше вживають як найменування професійно-технічного училища.

¹⁶ Цікаво, що за новим законом «Про повну загальну середню освіту» гімназією вже називається дев'ятирічна школа.

<p>ЛЩЕ́Й, ю, ч. 1. У царській Росії – середній, іноді вищий чоловічий учбовий заклад для привілейованих верств населення.</p> <p>2. У деяких країнах Західної Європи – середній, іноді вищий учбовий заклад.</p>	<p>ЛЩЕ́Й, ю, ч. 1. У країнах Заходу і дореволюційній Росії – привілейований навчальний заклад середньої або вищої освіти.</p> <p>2. В Україні – загальноосвітній навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою.</p> <p>(1) Гуманітарний ліце́й – загальноосвітній навчальний заклад з поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін; (2) Технічний ліце́й – загальноосвітній навчальний заклад технічного профілю.</p>
--	--

Зафіксовано також перехід деяких лексем із периферії до ядра через зняття стилістичних обмежень (розмовне слово, рідковживане слово тощо). Тепер ці одиниці належать до стилістично нейтральної та навіть активно вживаної лексики, напр.: *освітянин* (СУМ-11 – розм.), *освітянка* (СУМ-11 – розм.), *освітянський* (СУМ-11 – рідко).

Варто додати, що деякі слова не просто актуалізувалися, а й утворили деривати, іноді навіть не з одним значенням напр.: *бакалаврат* і *бакалавріат* (1. Форма чотири- або п'ятирічного навчання студентів, яка забезпечує вищу базову освіту та ступінь бакалавра за результатами бакалаврської роботи або державних іспитів; 2. розм. Відділення, факультет у вищому навчальному закладі з такою формою навчання), *бакалаврство*, *бакалавратський*, *бакалаврський*; *освітницький*, *освітянство*; *колегіумний* тощо.

ВИСНОВКИ

Отже, як засвідчує проаналізований матеріал, педагогічна лексика неодноразово ставала об'єктом дослідження науковців і в діахронії, і в синхронії. Учені вивчали процес її зародження, шляхи формування, виокремлювали тематичні групи, з'ясовували особливості перекладу, створювали фахові словники різного типу та призначення.

Цінним джерелом вивчення педагогічної лексики є академічні тлумачні Словники української мови в 11-ти та 20-ти томах. Вибір словників зумовлений тим, що за майже 50-річний період галузь освіти зазнала суттєвих змін унаслідок суспільно-політичних, історичних, економічних та ін. змін в Україні, а також активного реформування зазначеної галузі.

Інструментом дослідженням послугувала віртуальна лексикографічна лабораторія, яка уможливила всебічний аналіз педагогічної лексики в обраних джерелах. Відбирання лексики було здійснено як за ремарками (таких лексем засвідчено дуже мало), так і за пошуковими словами або їхніми частинами у тлумаченнях.

У СУМ-11 ми нарахували майже 500 педагогічних лексем, що належать до різних частин мови, а також сталих (термінологічних) сполучень слів. Усі виявлені одиниці були розподілені за тематичними групами. Більшість поданих у СУМ-11 слів уживається й донині.

Процес поповнення лексики педагогічної галузі та переосмислення деяких її понять яскраво помітний під час порівняння лексем із СУМ-11 із дібраними лексемами із СУМ-20, яких у новій лексикографічній праці виявилося на 40% більше. Педагогічна лексика так само представлена переважно іменниками, але помітно зростає кількість прикметників, сполучень слів, зокрема й термінологічних. Окремо зауважимо появу нових значень у вже наявних лексем.

У СУМ-20 розширюється обсяг тематичних груп, зокрема у зв'язку зі зростанням кількості назв на позначення навчальних предметів та дисциплін, найменувань учасників навчального процесу, засобів навчання тощо. Порівняльний аналіз двох словників засвідчує процес пасивізації частини лексем педагогічної сфери. Зросла кількість одиниць із ремарками «іст.» і «заст.», а деякі слова (позанормативні, вузькі радянські назви) із реєстру СУМ-20 були вилучені взагалі.

Якравим процесом у новому словнику є процес актуалізації давно відомої, проте призабутої, пасивної в радянські часи лексики (*бакалавр, коледж, ліцей, магістр* та ін.). Від актуалізованих нині одиниць було утворено ще й деривати (деякі навіть не з одним значенням).

Виконане дослідження засвідчило закономірні зміни в мові педагогічної сфери за останні пів століття, зокрема зростання кількості галузевої лексики, розвиток нових значень, переосмислення семантики тощо. Це пов'язано насамперед із різними перетвореннями в суспільно-політичному житті країни та реформуванням освітньої галузі.

АНОТАЦІЯ

Освітньо-наукова царина посідає помітне місце та відіграє важливу роль у процесі розвитку будь-якої країни. Дослідження педагогічної лексики, яка уможливорює адекватну комунікацію учасників освітньо-виховного процесу, є важливим завданням сучасного мовознавства.

У пропонованій розвідці на основі матеріалу, дібраного зі Словників української мови в 11-ти і 20-ти томах, проведено аналіз слів і словосполучень, що належать до педагогічної сфери. Порівняно

з кінцем минулого століття, початок ХХІ сторіччя ознаменувався досить активним зростанням кількості галузевої лексики, зокрема й педагогічної, розширенням складу тематичних груп, розростанням словотвірних гнізд тощо. Відповідно до вимог культури слововживання з ужитку зникли лексеми, утворені з порушенням норм української мови, а також деякі радянські поняття. Адже нові реалії, у яких опинилася наша країна після проголошення незалежності, не могли не вплинути на мову та її лексико-семантичну структуру зокрема.

Проведене дослідження буде в нагоді не тільки мовознавцям, термінознавцям, лексикографам, лексикологам, але й педагогам, працівникам галузі освіти.

Література

1. Бевз Т. О. Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики : автореф. дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.01. Київ, 1996. 24 с.
2. Василюк А., Танась М. Педагогічний словник-лексикон (українсько-англо-польський). Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. 224 с.
3. Вергун Л. Англо-український словник освітньої лексики. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 184 с.
4. Гарапко В. Структурно-семантичні особливості англomовних педагогічних термінів. LAP LAMBERT Academic, 2018. 101 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 375 с.
6. Зелінська О. Ю. Педагогічна лексика української мови ХVІ–ХVІІІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
7. Калиновська І. М., Коляда Е. К. Переклад лексики реформування вищої освіти: етнолінгвістичні аспекти. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Том 2. Вип. 24. С. 117–123. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.24>
8. Петрушов В. В. Про необхідність реформування навчального процесу в Українському державному університеті залізничного транспорту. *Освітня реформа як засіб інтеграції системи вищої освіти України до європейського освітнього простору: науково-методичний аспект*: тези науково-методичної конференції кафедр університету (7–8 грудня 2016 року). Харків, 2016. С. 3. Режим доступу: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/tezu-2016.pdf> (дата звернення: 17.05.2024).

9. Сивокозова В. В. Про функціональні можливості дослідницького інструментарію віртуальної лексикографічної системи «СУМ-20». *Мовознавство*. 2017. № 5. С. 55–62.

10. Сухомлинська О. Понятійно-термінологічна система педагогічної науки як предмет наукових досліджень. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. № 1(8). С. 5–17. DOI 10.31499/2618-0715.1(8).2022.262601

11. Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 160 с.

12. Цимбал Ю. Педагогічна лексика і педагогічна термінологія в англomовному дискурсі: проблема розмежування. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути*: тези доп. II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (17–18 серпня 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 514–516.

Information about the authors:

Tomilenko Liudmyla Mykolaivna,

Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher,
Senior Research Fellow at the Department of Linguistics
Ukrainian Lingua-Information Foundation
of the National Academy of Sciences of Ukraine
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

Olifirenko Lesya Vadymivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate professor,
Senior Research Fellow at the Department of Linguistics
Ukrainian Lingua-Information Foundation
of the National Academy of Sciences of Ukraine
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

Britikova Kateryna Viacheslavivna,

Candidate of Philological Sciences,
Researcher at the Department of Linguistics
Ukrainian Lingua-Information Foundation
of the National Academy of Sciences of Ukraine
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine